

О. Г. СОКИРКО*

НОВЕ ВИДАННЯ ДОКУМЕНТІВ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

“Пакти і Конституції” Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чу-хліб. НАН України. Інститут історії України; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; Державна архівна служба України; Центральний державний історичний архів, м. Київ. – Львів: Світ, 2011. – 440 с.: факсиміле.

Відомо, що наразі у вітчизняній та зарубіжній історіографії епоха й постать гетьмана Пилипа Орлика (1672–1742) найбільше

представлені у їх, так би мовити, документальній іпостасі, відчутно поступаючись, власне, конкретно-історичним дослідженням. Попри те, що публікація листування, щоденників і, зрештою, найвідомішого творіння гетьмана-емігранта – “Пактів і Конституцій законів та вольностей Війська Запорозького” – вже триває понад півтора століття, лише нині вчені та громадськість отримали до рук перше найповніше видання “Пактів”, приурочене до 300-річчя появи пам’ятки.

Історія створення цього документу напрочуд яскраво підтверджує вислів про те, що “немає пророка в своїй вітчизні” – “Пакти” творилися першим поколінням української політичної еміграції, яка після Полтавської битви разом зі своїми шведськими спільниками знайшла прихисток у володіннях сусідньої Туреччини. Після смерті гетьмана

---

* Сокирко Олексій Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Івана Мазепи у вересні 1709 р. вибори нового очільника відбувалися бурхливо, хоча всі претенденти усвідомлювали: в їхньому становищі омріяна булава стане не так символом реальної влади, як невимовно важким тягарем. На плечі новообраного гетьмана мали б лягти не лише фінансові проблеми емігрантів, залагодження конфліктів із турецькими владами й мінливими в настроях шведськими союзниками, але й, що найголовніше, повернення законної влади до “бідної України”, її звільнення з-під російської зверхності. В умовах, коли вигнанці не мали для реалізації своїх намірів достатньої сили, найперша надія покладалася на сусідні держави, котрі могли б виступити дієвими союзниками, підтримавши військом і фінансами – Туреччину, Францію, Швецію. Щоправда, останні не поспішали із допомогою, зважаючи кожна свою обіцянку з огляду на власну вигоду. Подібного “інвестування” у власні національно-державні проекти шукали й інші сучасники мазепинців, котрі стали першими поколіннями європейської політичної еміграції – вигнані з батьківщини польський король Станіслав Лещинський та угорський князь Ференц Ракочі, кожен з яких у свій спосіб обстоював суверенітет своєї країни, змагаючись чи то з російським, чи то з австрійським пануванням.

У виборчих перегонах, котрі завершилися 5 квітня 1710 р., булава дісталася 38-річному генеральному писарю Пилипу Орлику (1672–1742). Саме йому, судячи з деяких повідомлень, і належало авторство угоди, ухваленої того ж дня поміж новообраним гетьманом – керівником держави та старшиною й козацтвом – “політичним народом”. Сама форма такої угоди не була чимось новим для українського політикуму: її взірцем стали т. зв. *Pacta Conventa* (“договірні пакти”), котрі уклалися сеймом при виборах щонового короля в Речі Посполитій, застерігаючи його права і стосунки із політичною елітою. Відтепер влада, як результат договору між володарем і політичною верхівкою суспільства, юридично закріплювалася і в козацькій державності – Орлик, подібно до польських монархів, отримуючи булаву, мав присягнути на дотримання “договірних пактів”.

Як відомо, текст угоди розпочинався з історичної преамбули про витoki козацько-руської державності, потугу й могутність якої шанували ще візантійські імператори, а хоробрістю і войовничістю польські королі прирощували собі нові землі. Послугувувались нею і московські царі, але, забувши страх Божий, вирішили уярмити вільних козаків, звівши їх у солдати і встановивши в Україні свої порядки. Така своєрідна історична візитівка підводила до головної ідеї, точніше образу ідеальної державності, побудову якої брав на себе гетьман-володар разом із “козацьким народом”. “Пакти”, подібно до свого історичного прототипу, містили й чимало ситуативних положень. Втім, головне місце конституція відводила каркасу й вузлам державного механізму, гідного

“вільної нації”. Як це не дивно, але сам Пилип Орлик заклав у нього і певні обмеження гетьманської влади, які забезпечувалися традиційною системою старшинських виборних урядів. Саме верхівка козацького стану – старшина – мала творити верхню палату українського парламенту (Генеральну раду), до якої долучалася палата “послів”-депутатів, обраних від реєстрового козацтва і запорожців. Гетьман мав право вирішувати всі найважливіші справи лише спільно із радою, скликаючи її не рідше трьох разів на рік. Генеральна рада силою “прав і вольностей” мусила недремним оком стежити за зверхником держави, утримуючи його від самоправства (старшині добре були пам’ятні спроби практично всіх володарів гетьманської булави встановити спадкову владу в формі “козацької монархії”).

Очільник козацької держави зберігав за собою право її репрезентації на зовнішньополітичній арені, координування діяльності генеральної та полкової старшини, командування збройними силами. Істотно поступився він своїми правами у фінансовій та економічній сферах: з настанням миру мав бути проведений тотальний перепис (ревізування) всієї державної власності, а при гетьманах відновлювався інститут міністра фінансів – генерального підскарбія, який дублювався в усіх провінціях країни відповідними урядниками місцевого рівня. Генеральна рада також мала переглянути і наявні податки, аби вони не шкодили ані торгівлі, ані ремеслу, ані нужденній українській людині. Зберігаючи за гетьманом нагляд за дотриманням законності, конституція все ж ставила над ним верховну судову владу – Генеральний суд, котрий відтепер мав стати гарантом справедливості “хоч би яке неприхильне, а проте безсторонне рішення він ухвалив”.

Видання “Пактів”, що є корпусною публікацією всіх відомих донині редакцій (їх відомо чотири) і списків (їх виявлено сім), стало можливим завдяки співпраці Інституту історії України, Національної бібліотеки ім. В. Вернадського та Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, – що уможливило залучення до роботи багатьох фахівців: істориків, джерелознавців, архівістів, лінгвістів та правознавців. Все це, поза сумнівом, якнайкраще відбилося на фаховому рівні підготовки самих текстів і ґрунтовності коментарів до них. Видання відкривається розлогою вступною частиною, до якої увійшли Вступне слово академіка Валерія Смоля, а також трьох вузькофахових передмов – археографічної (Геннадій Боряк, Ольга Вовк, Людмила Демченко та Мирослав Трофимук), мовознавчої (Василь Німчук) та текстологічної (Павло Гриценко), що детально роз’яснюють та аналізують джерелознавчо-мовознавчі особливості “Пактів”.

Основну частину складають публікації текстів (Розділ Тексти) з коментарями істориків Андрія Гурбика та В’ячеслава Станіславського, а також їхні переклади сучасною українською (тут подано переклади різ-

них редакцій Мирослава та Олександра Трофимуків, а також колективу авторів за редакцією Станіслава Семчинського), англійською (Богдана Будуровича, Ольги Купрієвич та Юрія Кудінова), німецькою (Крістіана Вайзе), російською (Тетяни Таїрової-Яковлевої, Тетяни Ткаченко й Тараса Чухліба) та французькою мовами (Володимира Степанківського).

Надзвичайно важливим стало нарешті академічне оприлюднення оригіналу “Пактів”, віднайденого у 2008 р. співробітниками Центрального державного історичного архіву України в м.Києві Ольгою Вовк та Ганною Путовою у Російському державному архіві давніх актів, яке остаточно зніме привід для спекуляцій ласих на сенсації істориків та журналістів. Варто підкреслити, що тут маємо справу із мало не ідеальним типом публікації: фаховим метаграфуванням всіх списків, виконаних за останнім словом сучасної археографії, й паралельним вміщенням факсиміле оригіналів. Таке поєднання робить публікацію універсально придатною як для істориків, правників та літературознавців, що традиційно найчастіше звертаються до змісту документів, так і для мовознавців та джерелознавців, котрих зацікавить ще й лінгвістична та дипломатична форма пам’ятки. Тож подібного роду публікація дійсно створює в читача ефект присутності, дозволяючи скласти уяву про Пакти, максимально наближену до реальних оригіналів.

Звертає на себе увагу достатньо великий за обсягом Додаток: до нього увійшли договірно-правові пам’ятки 1710–1711 рр., які творили, так би мовити, дипломатичні передумови обрання нового гетьмана та укладення “Пактів” (привілеї шведського короля Карла XII, договір між Кримським ханатом та Військом Запорозьким тощо). Вміщення до нього факсимільної публікації статті Миколи Василенка “Конституція Филиппа Орлика” (1929), хоча й не було конче необхідним (фактично, вона є републікацією, вже оприлюдненою раніше у виданих 2006 р. “Вибраних творах” Миколи Василенка), але до певної міри вказує на невітійну ситуацію із недостатнім аналітичним опрацюванням “Пактів” вітчизняною історіографією, де за період після виходу роботи Василенка не з’явилося жодної однопорядкової за глибиною та масштабом спостережень роботи. Значною мірою це підтверджує й вміщений слідом за статтею бібліографічний покажчик орликіани (підготовлений Олею Алексич, Тетяною Добко, Валентиною Матях та Володимиром Омельчуком).

Показником гарного археографічного рівня став і словопоказчик до тексту “Пактів” (укладач Юрій Осінчук). Втім, сама книжка значно б виграла, якби видавництво не пошкодувало часу на створення ще й іменного та географічного індексів (далебі, її зміст не обмежується лише власне орликівськими текстами: статті й передмови укладачів складають не менше третини обсягу, що утруднює пошук потрібних прізвищ або назв).

Як відомо, гетьманським *Pacta Conventa*, ухваленим у березні 1710 р. у молдавському містечку Бендери, випала символічна роль. З одного боку, їх норми офіційно не набрали чинності, оскільки Орлик та його прибічники лише спорадично контролювали деякі українські території, так і не спромігшись вибороти собі владу в “материковій” Україні. З іншого боку, більшість положень, котрі були в них прописані, реально діяли і до, і після їх укладення – козацькі правники й політики просто узгодили їх між собою й законодавчо закріпили на рівні документу. Тож з точки зору застереження соціальних прав козацтва, організації економіки й фінансів Лівобережна Гетьманщина, котра лишалася під російською протекцією, продовжувала жити за мазепинськими, за своїм духом, Пактами та Вольностями. Зрештою, прийняття козацькою державою такого роду зведення прав, і найголовніше – перше озвучення власної тожсамості, свідчило про політичну зрілість її “вільної нації”. “Козацький народ” не лише зважився заявити про свою ідентичність, але й формально закріпити її на рівні владних інститутів. Саме тут найвідчутнішим виявився відгомін мазепинства як ідейної начинки і *сredo* козацької старшини: інтереси Вітчизни раз і назавжди ставилися вище від інтересів володаря, яким би він не був на поточний момент – гетьманом чи монархом.

Насамкінець залишається лише пошкодувати з приводу невеликого накладу потрібного видання “Пактів” (усього лише 1000 примірників), котрий, очевидно, міг би бути більшим, якби видавці та Державний комітет телебачення і радіомовлення України спрямували кошти саме на тираж книжки, а не на дорогу й пафосну її оправу, що більше личить подарунковим виданням, аніж суспільно й науково значущим книжкам, за профілем яких ця публікація, власне, й отримала бюджетне фінансування. Сподіватимемося на те, що документальна орликіана в недалекому майбутньому збагатиться новими публікаціями високого рівня, котрий засвідчив рецензований корпус, а дослідницька традиція – глибшими й різноманітнішими розвідками.